

Димка ДИМИТРОВА

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

ТЕКСТЪТ КАТО СРЕДСТВО ЗА ОВЛАДЯВАНЕ НА КУЛТУРА И ЦЕННОСТИ

Dimka DIMITROVA

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

THE TEXT AS A TOOL FOR MASTERING CULTURE AND VALUES

The text explores the idea of language learning as a cultural code through which information is conveyed, concentrated and preserved over the centuries. The texts used in teaching Bulgarian language can perform various functions, including creating positive attitudes towards the learning process, thereby helping students to master cultural competence and acquire values.

Ключови думи: текст, култура, ценност, обучение по български език.

Keywords: text, culture, value, Bulgarian language education.

В обучението по български език езикът се усвоява не само като знакова система, служеща за комуникация и за познание, а и като културен код, с помощта на който се предава информация, концентрирана и съхранена през вековете. В езика се оглеждат представите на народа ни – как е възприемал и възприема света, как изгражда своя картина на света, как твори, как оценява заобикалящата го действителност, как формира специфичното си отражение за другите и за тяхната култура, как изгражда своя национална идентичност.

Лингвокултурологичният аспект¹ на обучението по български език като първи език предполага учениците да осмислят отношенията език – култура – личност; да осъзнаят ролята на езика за своята социализация и културно израстване, тъй като именно на родния език се формира социокултурната иден-

¹ Тезата за културата като основополагащ концепт в съвременната методика на обучението по български език е обоснована от К. Димчев в статията му „Понятието за култура в съвременната методика на обучението по български език“ (вж. Димчев 2013).

тичност; мотивирано да усвояват езика като инструмент за своето развитие на личности, които се реализират успешно в общуването помежду си. Обучението по български език и по литература съдейства не просто за формиране на езикова грамотност, а за усвояване, за „попиване“ на културен и на житейски опит, защото важна роля в този процес има „езикът като слово и метамеханизъм за развитието на родовата човешка култура като жизнен смисъл“ (Мерджанова 2012: 120).

В „Речник на българския език“² са посочени две основни значения на съществителното име *култура*: 1. *Съвкупност от постиженията на човечеството в материалното производство, в обществения и в духовния живот.* 2. *Съвкупност от образованост, знания и възпитание, приемани като характерна черта на интелигентния човек във всички времена.* Второто значение подсказва, че културата не се наследява, тя не е вродена черта на личността, а се формира в някои случаи чрез наблюдение и подражание на чуждото поведение, в други – чрез преднамерено и целенасочено обучение. Именно системното и целенасочено образование допринася с помощта на адекватни средства за овладяване на определен тип култура. Все още обаче в нашата образователна система липсва цялостна концепция 1) за изучаване на културните феномени: какви факти, в какъв обем и в каква последователност да бъдат осмисляни от учениците в зависимост от социалните и личностните им потребности и от възможностите на възрастта им; 2) за функционирането ѝ така, че да насочва към пряко или непряко осмисляне на образци на чуждо поведение (напр. чрез работа над художествени и медийни текстове, чрез работа с дигитални текстове и общуване в интернет пространството; чрез ситуиране на учениците в различни условия на комуникация и др.). Затова ще коментираме някои аспекти на отношенията текст – култура – обучение по български език.

Текстът и идеята за ключовите компетентности

Не може да не отбележим, че новите образователни стандарти и учебни програми са крачка напред в постигането на системност и последователност на усилията за усвояване на култура. В Наредба №5 от 2015 г. за общообразователната подготовка е регламентиран държавният образователен стандарт. Според него общообразователната подготовка обхваща следните групи ключови компетентности:

1. компетентности в областта на българския език;
2. умения за общуване на чужди езици;
3. математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите;
4. дигитална компетентност;
5. умения за учене;
6. социални и граждански компетентности;

² <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/култура/>

7. инициативност и предприемчивост;
8. културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество;
9. умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт.

В документа е посочено, че ключовите компетентности са взаимнозависими и представляват съвкупност от знания, умения и отношения, необходими за личностното развитие на индивида през целия му живот, за изграждането на активна гражданска позиция и участие в социалния живот, както и за готовността му да се реализира на пазара на труда.

В учебните програми по всички предмети присъства модул, посочващ дейностите за придобиване и развиване на ключовите компетентности чрез обучението по съответния учебен предмет, както и идеи за междупредметни връзки. Може да обобщим, че учебната документация на национално ниво осигурява възможности за овладяване на култура. Реализацията на потенциала обаче зависи от действията на учителите и на учениците в конкретните ситуации от образователния процес, както и от ефективността на използваните от учителя средства.

Всъщност концепцията за ключовите компетентности е насочена към нуждите на индивида да мисли и да действа рефлексивно – когато разрешава проблем, той използва общоприети начини, подходи за справяне със ситуацията, но в същото време се учи от своя и от чуждия опит, подхожда критически, разсъждава, обогатява културния и жизнения си ресурс, създава. Не е случайно, че като първа е посочена ключовата компетентност *Общуване на роден език*, защото тя е база за развиване на останалите компетентности. Пръв с оглед на обучението по български език я дефинира А. Петров в статията си „Ключовата компетентност „Общуване на роден език“ и обучението по български език³, като коментира някои постижения, но и трудности, свързани с овладяването на тази базова компетентност. Като слабости в работата той посочва „ограничеността на някои схващания за същността на възпитателните функции на обучението по български език“, например фаворизиране на художествени текстове на патриотична тематика. За сметка на това се подценява значението на работата по овладяване на познание за междуличностните отношения, за обществото като цялост, за зависимостта на ценностите, нагласите и убежденията от определени фактори – имуществено състояние, религия, национална идентичност, социална сигурност. Тези негови наблюдения се подкрепят от изследването на А. Радкова „Културни стереотипи в задаването на теми за съчинения“⁴. Когато анализира формулировките на теми за създаване на ученически текстове на три езика – български, руски, английски, тя установява, че има относителна съпоставимост на темите – доста са съвпаденията в тематичния избор – еднакво представени са теми, свързани със семейството,

³ Вж. Петров 2009.

⁴ Вж. Радкова 2009: 189.

ученето, приятелството, историята, технологиите, сходно е и разпределението по теми. По-интересни са различията, които установява, тъй като те са отражение на някои стереотипи⁵, на културни и на идеологически влияния. Например в темите по английски език няма такива, които да засягат въпроси на вярата и религията, докато сред българските теми има с такава насоченост; рядкост са темите по български език, свързани с пари, работа, професионална реализация, със спорт и здраве. Българските ученици пишат по-често за любовта; темата за родината се обвързва или подменя с темата за патриотизма. Вторият интересен момент в статията е свързан с влиянието на културата върху формулирането на темите за съчинения в трите езика по отношение на критериите: 1) индивидуализъм и колективизъм; 2) женственост и мъжественост като психологически понятия; 3) риск и сигурност. Оказва се, че във формулировките на темите се отразява ранжирането на ценностите, както и някои времеви наслабления. Наблюденията на А. Радкова не претендират за изчерпателност и представителност, макар че тя изследва 350 формулировки на теми, но са важни за практическото осъществяване на идеята за обучение по български език като обучение по култура, като се обръща особено внимание на темите, по които учениците ще конструират своите текстове. Особено важен е отговорът на този въпрос, когато се организират дейностите по формиране на умения за възприемане и за създаване на текстове.

Някои идеи за ключовата компетентност „Общуване на роден език“ споделя и М. Падешка в статията си *Ключовата компетентност „Общуване на роден (български) език“ в парадигмата на ключовите компетентности*⁶. В статията се разглеждат проблеми, свързани с един от най-значимите аспекти, заложен в новите стандарти и учебни програми (в сила след 2016 г.) – развиването на ключови компетентности като основна образователна цел. Концепцията за ключовите компетентности, и по-специално на ключовата компетентност „общуване на роден (български) език“, е разгледана с оглед на възможностите, които учебното съдържание по учебните предмети в средното училище предлага за тяхното постигане.

Безспорно е, че от степента на владеене на родния език зависи резултатността на работата с феномените на културата. Затова и културата има водеща роля в съдържателните и структуроопределящите характеристики на обучението по български език, тя е непосредствено свързана с неговите цели. К. Димчев смята, че измежду различните страни на понятието за култура, моделиращи системата на обучението по български език, определящи са епистемологичните, личностните и социалните аспекти⁷. Епистемологичните аспекти на

⁵ Много интересна е идеята за положителната роля на стереотипите като стратегии за възприемане на текст, която коментира М. Падешка в книгата си „Наративът в образователния процес по български език“. Вж. Падешка 2014: 39 и сл.

⁶ Вж. Падешка 2018.

⁷ Вж. Димчев 2013.

културата са свързани със задачата учениците да осмислят отношенията между човека, неговия живот и културата на обществото. Тъй като езикът е посредник между мисловните и познавателните процеси в съзнанието на индивида, с негова помощ субектът изгражда картина на света – система от представи и знания за света. В този смисъл функцията на текста да пренася познание е тясно свързана с ролята му като транслатор на култура. Личностните аспекти се проявяват в ценностната ориентация на личността – индивидуална и социална⁸. Важни са отношението на подрастващия към общочовешките ценности, способността и желанието му да открива нови същности, нови смисли; мотивирано да усвоява умения за рефлексивно познание и самопознание. Културата на отделната личност се формира като система от социалнозначими знания и опит, като за тази цел понякога се следват готови алгоритми за действие, а в други – субектът има свободата да избира начина и средствата за постигане на своите цели. Социалните аспекти поставят в центъра личността с оглед на отношенията ѝ със света и с другите чрез различните комуникативни ситуации, в които попада. Затова ѝ е нужно да познава, но и да използва „езиците“ на социалната комуникация – книжовноразговорна реч, етикет (делови, професионален), диалект и жаргон; политическа, религиозна и етнографска символика и др.

Особено продуктивна е идеята⁹ разбирането за интертекстуалност да не се затваря само в обсега на литературата, а да се съотнася към различни области на културата. Понятието *интертекстуалност* „може да бъде свързано с проявата на друг език вътре в литературния език; например този на изобразителното изкуство и на музиката, на Библията и на митологията, както и на философията. Т.е. разбираме интертекстуалността като позоваване на културата“¹⁰. Интертекстуалността е възможност да се експлицират и вербализират многообразни социални и културни взаимодействия, независими от времето и пространството на комуникацията.

В съвременния глобален свят се разширяват възможностите за социални контакти и за взаимодействие с различни култури, затова и през последното десетилетие специалистите по методика развиват идеята за интеркултурно образование и изследват как може да се формира интеркултурна компетентност в образователния процес по език. В този план ще отбележим като интересни от методическа гледна точка статията на М. Падешка „Обучението по български

⁸ Индивидуалните ценности се отнасят до развитието на личността, която не е пасивен обект, а субект, способен да оценява собствената си ценностна система; да осмисля етапите в развитието си. Социалните ценности се възприемат като нормативни (Електронно списание LiterNet, 04.12.2011, № 12).

⁹ Идеята е на М. Егелдингер; цитатите са по Падешка 2014: 20.

¹⁰ Егелдингер изрично уточнява, че „препращането към определен писмен текст не е равнозначно на позоваването на културата“.

език и идеята за интеркултурното образование¹¹ и публикуваната в сборника „Отклонението като норма“¹² статия на В. Кръстанова „Интеркомпрехензията в езиковото обучение“.

Основен елемент на културата и нейното съдържание са ценностите. Те определят поведението и емоциите, етичните норми, влияят върху начина на живот, защото са свързани с потребностите, с виждането за това кое е проблем; диктуват начините за решаването на проблемите; създават очаквания за поведение (културата създава усещане за предсказуемост). Ценностната система на личността е резултат от взаимопроникването между ценностите на обществото и ценностите на конкретния индивид. Именно образователната система дава възможност за осъществяване на целенасочен и последователен процес за запознаване на подрастващите със социалните ценности и за превръщането им в елемент от личностната ценностна система на всеки от тях. В обучението по български език този процес се осъществява чрез базисни знания за езика и за езиковата система, за комуникативния процес, за понятията *комуникативна ситуация* и *прагматичен контекст*, чрез овладени дискурсни техники за създаване на текст и чрез стратегии за възприемане на текст.

Текстът и формиране на ценностни нагласи

Освен за развитие на социалната компетентност текстовете се използват и за формиране на ценностни нагласи – към словото, към литературата като изкуство на словото, към родината, към природата, към историческата памет, към човека. Следващите методически ситуации показват как може да се реализира тази идея. Описаните варианти не са обвързани с конкретна тема от учебното съдържание и с ученици от определена възраст. Тези идеи може да се прилагат според конкретните условия на обучение и според желанието на учителите.

На учениците се предлага да разсъждават върху посланието на пословицата „Блага дума железни врата отваря“. По обем текстът е минимален – състои се само от едно изречение, но в смислов план синтезира в себе си много мъдрост и опит, което може да затрудни някои деца при неговото тълкуване. Тази тяхна дейност може да бъде улеснена чрез поставени въпроси и задачи за работа от типа:

- Потърсете в тълковен речник и запишете какво е лексикалното значение на думата „благ“.
- Какво означава изразът „блага дума“?/ Коя дума е блага?
- Запишете две благи думи. Защо ги определяте като такива?

¹¹ Сп. „Български език и литература“ 2010, № 5. (Електронно списание LiterNet, 27.12.2010, № 12).

¹² „Отклонението като норма. Юбилеен сборник в чест на проф. Р. Йовева“. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2009.

- Използвайте своите наблюдения и познанията си за българския език, за да предположите какъв смисъл е вложил древният българин, когато е създал думата „благодаря“.

- Ако трябва да изберете „благодаря“ или „мерси“, коя дума ще използвате? Защо?

Тази методическа ситуация е подходяща за ученици от различни възрасти. Чрез работата в нея у подрастващите се формира активно отношение към езика и към чуждиците в него.

Особено важно е да се осъзнават начините, по които българският език отразява културната информация на различни равнища – граматично, лексикално, стилистично. Безспорно подрастващите трябва да бъдат обучени да търсят тази информация, да я откриват и интерпретират.

Осмисляйки основните принципи на функциониране на родния си език, учениците ще осъзнават, че всеки език е и транслатор на специфична култура. Така в обучението по български език учениците се запознават със системата от ценности, създадени, пазени и развивани чрез родния език.

В гимназиална степен учениците може да се запознаят с откъс от книгата „Повече от любов“ на младия автор Р. Гизгинджиев¹³. Откъсът е свързан с битието на съвременните подрастващи и провокира с някои от тезите, изказани от участниците в описваната комуникативна ситуация. Според нея група студенти и техният преподавател по литература разговарят за ролята на социалните мрежи и на литературата в живота на младите хора:

– Социалните мрежи не са надеждно място за нас – внимателно обясняваше Асен. – Ние гледаме телефоните си, докато сме на спирката, докато пътуваме с градския транспорт, между лекциите, в обедната почивка, в бара, на опашката в магазина, докато вървим по улицата, докато сме на маса с приятели. Вие сте отишли на скучно събитие, което сте видели в социалната мрежа, за да търсите в телефона си следващото събитие, което по всяка вероятност също ще е скучно за вас. И знаете ли защо – защото тези събития ще са споделени от хора, за които те всъщност са интересни. Огромната част от това, което виждате там, не са същинските ви интереси – това са чужди интереси. – Докато говореше, Асен не откъсваше поглед от аудиторията и здраво беше хванал вниманието им. – Събрали сте се с приятели, за да гледате в телефона си какво става с другите ви приятели, с които сте били миналия ден и с които отново сте си гледали телефоните. Губите реалното преживяване, докато се насищате с виртуално неслучило се. Реално пред очите ви минава информация, която интересува другите хора. Интересите на другите се превръщат в отправна точка, от която тръгва мисълта ви – за или против; да или не! Но реално тази информация интересува ли ви? Не можете да общувате пълноценно с хората около вас, защото си въобразявате, че качествено можете да общувате в социалните мрежи.

¹³ Гизгинджиев, Р. Повече от любов. София, 2018, 51 – 52.

Не осмисляйте събитието, на което сте, защото сте заети да отбелязвате присъствието си в него. А онези забавни безсмислени клипчета, които вече автоматично тръгват, ви поднасят неколкосекундна красота, адреналин, случка, смешка, фантомен краткотраен импулс на емоция, която ви отнема малко по малко способността да се наслаждавате на реалното! Виртуалното ви дава емоция без усилие. Дигиталният свят отнема способността ви да фантазирате или да изживявате случващото се!

Студентите разсъждаваха мълчаливо над това, което чуха – в началото им се струваше забавно, защото това беше истина, която ги провокира да се надсмеят над парадокса – дигиталното, което би трябвало да отразява реалното, а в същото време ти го отнема. [...]

– Какво общо имат литературата и социалните мрежи? – включи се друга студентка, която следеше внимателно дискусиата, но бе озадачена от посоката на темата.

– Въображението – отговори Асен и сложи очилата си. – Социалните мрежи ти го отнемат, а литературата го развива. Помнете, че тези, които четат днес, тези, които имат най-развито въображение, утре ще определят посоката, в която ще поеме светът. Така е било в миналото, така ще бъде и в бъдеще. В моите лекции ще говорим за автори, които са посмели да си представят светове, които са родили невероятни системи на мислене и мирогледи – не само в отделни държави, но и в целия свят. Общуването помежду ни, инстинктът да слушаш света в себе си ... Въображението – това прави хората изключителни създания. А литературата развива точно това – общуваме с вътрешния свят на автора, подслушваме гласовете му, възприемаме го с нашите сетива и успяваме да породим вътрешно един друг свят, който става част от нас – и с всяка представа сантиметър по сантиметър се опознаваме и разбираме колко сме необятни.

Възможно е преди работата с текста да се проведе разговор с учениците какво са за тях социалните мрежи, какво споделят с другите, могат ли да се лишат от това общуване. След като прочетат текста, учителят може да им помогне с допълнителни въпроси да вникнат в дълбочината му. Рецептивните въпроси и задачи помагат на десетокласниците да осмислят текста, например:

- Какво означава изразът *на маса с приятели*?
- Кой е дигиталният свят, за който става дума в текста?
- Какво твърди за него говорещият? Препишете това изречение.
- Прочетете тази част от текста, която показва как според Асен литературата развива въображението.
- Разтълкувайте смисъла на изречението: *Губите реалното преживяване, докато се насищате с виртуално неслучило се.*
- Какво означава думата *парадокс*? Какъв парадокс забелязват студентите?

• Приемате ли за вярно твърдението – *тези, които четат днес, тези, които имат най-развито въображение, утре ще определят посоката, в която ще поеме светът?* Посочете случаи от историята, които го подкрепят.

• Кои са човешките сетива? Върху кои от тях въздейства литературата? Дайте примери с изучавани литературни творби.

• Защо Асен смята, че социалните мрежи не са надеждно място?

Съдържанието на този откъс може да стане отправна точка на разговор за реалния и виртуалния свят, за света около нас и за света на литературата.

Текстът е богат и за езикова работа. Например с учениците може да се обсъдят различните употреби (пунктуационна и непунктуационна) на пунктуационния знак *многоточие* и особеностите в оформянето му – поставянето му в квадратни скоби означава, че е пропусната част от текста.

При третия вариант, който ще опишем, учениците се поставят в следната ситуация:

Понякога създателите посвещават своите творби на някого по различни причини. Разгледайте следващите посвещения.

- *На приятеля ми Жоро, за вдъхновението.*
- *На дъщеря ми, за силата, която ми дава.*
- *На майка ми, за всичко!*
- *На К. Заради любовта, която ми дарява.*
- *На моя учител, който откри таланта ми.*
- *На П., за всичко.*
- *На моите колеги, заедно изтърпяха трудния ми характер.*

За по-ефективно организиране на дейността отново може да се формулират помощни въпроси и задачи. Например:

1. Възможно ли е от посвещенията да преценим: какви са отношенията между написалия посвещението и адресата; какво изпитва авторът към този, на когото посвещава своето творение? Изкажете своите предположения и назовете чувството/ чувствата. (Съвет: обърнете внимание на употребените в посвещението думи и на пунктуационните знаци.)

1.1. Според вас защо в някои посвещения са използвани инициали? Вие бихте ли използвали? Защо?

1.2. Сравнете по смисъл и по езиково оформяне следните две посвещения. Кое е общото и кое – различното в тях?

На В. за вдъхновението.

На В. заради вдъхновението.

1.3. Възможно ли е авторът да посвети творбата си на непознат човек?

1.4. Каква според вас е ролята на посвещението? Защо е нужно то?

2. Има ли човек, на когото искате да посветите своя творба (текст, картина, песен)? Защо?

3. Запишете посвещението си и/ или го нарисуйте (по избор).

Предложеният вариант сблъсква учениците с една по-особена проява на текста – той се състои само от едно изречение (понякога то дори е безглаголно), но въпреки минималния си обем функционира като самостоятелна речева единица. От друга страна, посвещението е непознат за учениците речев жанр, чрез който с малко думи се изразяват много чувства. Поради тази причина част от рецептивните въпроси насочват вниманието към отношенията между адресант и адресат, като дават възможност за натрупване на синонимна лексика и за вглеждане в това *как с думи се вършат нещата*.

В много от задачите се постига синтез между комуникативна и езикова работа. Например при изпълнение на зад. 1.2. учениците ще се убедят, че различните предлози придават на смисъла своеобразен оттенък и по този начин нюансират този смисъл. В първото посвещение чрез предлога се посочва обектност и насоченост на действието, а във втория пример се подчертава причината за действието. Втората и третата задача стимулират не само мисълта и рефлексията, но и креативността на подрастващите.

Работата по казуса може да прерасне в *работа по проект*. Например:

1. Издирете различни посвещения. Изследвайте и коментирайте

- какъв смисъл носят
- как са оформени езиково
- каква е ролята им спрямо творбата, която съпътстват.

2. Обобщете наблюденията си, оформете резултатите и ги представете пред съучениците си чрез презентация или текст (по избор).

Предложението за проектна работа има за цел да разшири познанията на децата, тъй като вече се търси връзка между посвещението като самостоятелно функциониращ речев продукт и творбата, която го съпътства (тя може да е също текст, но може да е и картина, филм, комикс или друго творение). Освен че обръща внимание на интертекстуалността, работата по проекта може да разшири литературните компетентности на учениците, като се коментират посвещения към изучавани литературни творби. Задачата позволява на децата със засилен интерес към езика да влязат в ролята на изследователи (разбира се, напътствани от своя учител), които търсят емпиричен материал, изследват го, правят изводи и избират как да представят крайния продукт от своята дейност.

Текстът като средство за създаване у учениците на положителни нагласи към обучението по български език

Училищният период в живота на човека има „една важна, първостепенна задача: да създаде положителна нагласа на личността към ученето, към институцията, към знанието, към уменията, към жизнените проекти, основани на тези знания и умения“ (Падешка 2014: 29).

Създаването на положителна нагласа¹⁴ към речевата дейност и нейните разновидности (четене, слушане, писане, говорене) се влияе от:

- средата, в която ученикът расте (семейство, контакти извън училище);
- училищната среда, която включва не само обучението по учебните предмети, но и отношението на учителите към случващото се в институцията (например за да има успех една програма за насърчаването на четенето, е важно тя да бъде подкрепяна и осъществявана от всички преподаватели, а не само от учителите по български език и литература), от възможностите за общуване извън класната стая – библиотеки, кътове за отдих, Wi-Fi зони и др.;
- средата, която се създава в уроците по български език.

Обучението по български език има водеща роля, тъй като в този процес учениците, от една страна, опознават текста като езикова и речева единица, чрез която основно се осъществява общуването; придобиват знания за разновидностите на текста и за начините на тяхното изграждане. От друга страна, основната цел на обучението по български език е обвързана с комуникативната компетентност, т.е. с уменията да се възприемат и създават текстове и с активното отношение към тези процеси, разбирано като мотивационни и ценностни нагласи, като осъзната необходимост от интеракция.

Желанието за общуване може да бъде стимулирано по различни начини и с разнообразни средства. От съществено значение е внимателният подбор на текстовете за възприемане чрез слушане и/или четене, както и изборът на ситуациите, които ще се използват за създаване на текстове. Те трябва не само да разширяват културния и информационния кръгзор на учениците, но и да ги провокират, да предизвикват желание за разговор, за споделяне, за спорове, за забавление. Вече казахме, че не е задължително текстовете винаги да са образцови, префинени, създадени от майстори на словото. По-важно е да са близо до потребностите и интересите, до душите и сърцата на децата. Ако учителят си позволи да разчупи някои установени от десетилетия рамки и ограничения при избор на текстовете и не се страхува да разговаря по всички теми със своите ученици, това само ще създаде доверие в отношенията им и ще ги освободи в общуването, ще разруши бариерите, които възпрепятстват участието на някои деца в комуникацията.

Провокациите, които носят речевите съобщения и ситуации, може да са с различен характер:

- провокации към мисълта

Например: Как разбирате мисълта на Хераклит: „Никой не влиза два пъти в една и съща река, защото това не е същата река и той не е същият човек“? Споделяте ли това мнение?¹⁵

- провокации към емоциите

¹⁴ Вж. Петров 2000: 31; Падешка 2014: 28–29.

¹⁵ Тази ситуация е подходяща за ученици от гимназиална степен, тъй като е сложна и иска повече социален опит.

През последните десетилетия се обръща повече внимание на интелектуалните умения, най-вече заради научните постижения и развитието на технологиите. За сметка на това обаче младите хора днес много често са в конфликт със себе си, със своите чувства – потискат ги, игнорират ги, не знаят как да ги овладяват. Затова се появяват необяснимата на пръв поглед агресия, отчуждението, депресивните състояния, усещането за непълноценност, безкрайното мрънкане и недоволство от живота. За хармоничното съществуване на човека са важни и интелектуалните, и емоционалните умения. Различни изследвания¹⁶ през последните десетилетия показват, че емоционалната интелигентност е не по-малко важна за реализацията на човека и за неговото успешно вписване в социума. Ако не разбираш и не умееш да контролираш собствените си емоции, е трудно да си пълноценна част от живота – не можеш да вземаш решения и да действаш, а само реагираш на случилото се¹⁷. Един от най-известните модели на емоционалната интелигентност е създаден от Даниъл Голман и включва: 1) самопознание – способност на човек да разпознава емоциите си и да разбира как му влияят те; 2) самоуправление – контрол над емоциите; 3) социално познание – разпознаване и разбиране на емоциите, които изпитват другите; 4) управление на взаимоотношенията – способността да се въздейства върху другите и да се разрешават конфликтни ситуации. Според американския психолог емоционалният коефициент¹⁸ в малка степен е заложен генетично, което означава, че и родителите, и учителите може да повлияят върху неговото повишаване.

Емоциите са ключов фактор в процесите на възприемане и разбиране: отнасяме се с внимание към онова, което приемаме за значимо, но значимостта се определя от емоциите. Емоциите не са откъснати от мислите. Самите те пораждаат определени мисли и на свой ред се пораждаат от мисли. Емоциите играят решаваща роля в ученето и в запамятаването. Те предизвикват, поддържат и насочват действията на човека.

Емоциите може да стимулират мисленето или да го възпрепятстват, те влияят върху мотивацията на индивида. Всеки образ, представа, понятие имат свой емоционален потенциал. Значимостта на признака, на свойството, на предмета или явлението зависят от това какъв смисъл са придобили те за човека. Явлението, предметът, събитието могат при различни жизнени условия

¹⁶ Вж Голман 2011, Гарднър 2014, Нойес 2011, Вермюлин 2008, Шапиро 1999. Преглед на периодите в изследване на емоционалната интелигентност вж. у Андреева 2008.

¹⁷ Още Дарвин подчертава зависимостта между умението да се изразяват емоциите и способността за оцеляване и адаптация.

¹⁸ Емоционалният коефициент, или коефициент на емоционалната интелигентност – EQ – представлява цифров израз, който показва отношението към себе си (умението да се развиваш), отношението към другите (умението да общуваш) и отношението към живота (умението да създаваш хармония).

да придобиват различен смисъл за личността, макар че знанията за тях остават едни и същи.

Важна роля в развитието на емоционалната интелигентност има обогатяването на представата за емоциите. Познаването както на собствените, така и на чуждите емоции е свързано с уменията да се изслушва събеседника, да се уважава неговото мнение, да се работи съвместно с другите, да се преодоляват конфликтните моменти, да се изпитва съчувствие (емпатия). С тази цел при възприемане на текст вниманието на учениците се насочва към емоциите, които той носи, и към емоциите, които предизвиква у всеки от тях. За да осъзнаят своите емоции, може да им бъде поставена задачата да описват какво усещат в определени ситуации (училищното ежедневие изобилства с всякакви ситуации), да коментират взаимоотношенията помежду си, да обясняват как възприемат дадени думи, постъпки, изображения, музика; да споделят своите тъга, страх, гняв, радост. Изграждат се умения за разпознаване на невербалната комуникация – изражение на лицето, зрителен контакт, поза на тялото, жестове, усмивки, интонации. Вече коментирахме, че това може да стане чрез работа с научнопопулярни текстове за езика на тялото¹⁹ – какво показва събеседникът чрез положението на тялото си, чрез движенията на ръцете, как да се разгадават лицевите изражения, как да се съобразява речевото поведение с тези фактори.

Например в пети клас споменът за големия български художник И. Бешков – „Думите му течаха плавно, вдъхновено. Това, което изричаше, беше вече само по себе си изкуство. Той знаеше тайната на словото, свързано с жеста, мимиката, интонацията, и тези сестри на обаянието винаги съпътстваха неговите думи, живееха в неговата мисъл“²⁰ – е подходящ повод вниманието на учениците да се насочи към този елемент на общуването чрез въпросите:

Кои са сестрите на обаянието, за които става дума в текста?

Защо са оприличени на сестри?

Защо според вас изричаното от Бешков е определяно като изкуство?

Познавате ли хора, които владеят това изкуство? Разкажете за тях.

Последната задача подтиква петокласниците да преминат от рецептивна към продуктивна дейност. За децата ще е интересно да изследват реакциите на събеседниците в някаква комуникативна ситуация: да наблюдават, описват и коментират тяхното поведение. Тази дейност може да се организира в рамките на краткосрочен проект. За децата би била любопитна и следната задача: в рамките на определено време да общуват с околните, но без да използват езика. Този експеримент ще ги убеди, че наистина езикът е универсално средство за общуване и дава най-добри възможности да се изразят нюансите на

¹⁹ Например текстове на Д. Карнеги, на А. Вем от книгата му „Езикът на жестовете“, София: Софтпрес, 2009. За по-големите ученици би било любопитно да работят с текстове, които анализират поведението на известни личности – творци, политици.

²⁰ „Словото на Бешков“. София: Отечество, 1998.

мисълта и на чувствата. Такава организация на работата ще породи разбиране към проблемите, които срещат в общуването хора с физиологични дефицити (глухонеми, слепи) или невладеещи езика.

Подходящ е и разговорът за ролята на емотиконите в общуването и за уместността на тяхното използване. Примери за задачи: показват се рисунки с емоционални изражения на лица, а учениците трябва да назоват емоцията; по вербално описание да идентифицират емоциите; да се изрази мисъл и/ или да се състави изречение само с емотикони.

Особено важно е у децата да се развива умението да разпознават собствените си емоции, да не се плашат от тях, да говорят свободно за чувствата си дори когато са негативни, за това какво изпитват; да не се притесняват от противоречивите аспекти на дадено преживяване, които понякога ги объркват; да споделят желанията и настроенятия си; да не се срамуват от неуспехите си; да признават кога са изпитали страх, облекчение, радост, тъга.

С такава цел може да се използва следната задача:

Оградете/ оцветете думите, които ви харесват. Как ви въздействат те? С какво ги свързвате (предмет, ситуация, чувство, конкретен човек)? Включете някои от тях в свой текст. Думите, от които учениците трябва да избират, например са: *шах, оттенък, книга, грапав, велик, пълничък, поезия, хубав, величествено, обемист, бълнувам, същност, смърт, чер, бял, мърморя, река, злобен, кифла, етикет, любим, пропускам, орфан, игрив, покровител, самота, враг, таблет, зърно, дом, цирк, игра, вятър, прах, любим, танц, градинка, мърша, втрещено, музика, филм, преструвка, душа.*

При подбора на думите в задачата се избират както такива с конкретно значение, така и с абстрактно; стремежът е да се предложат думи, допускащи асоциации; дори близостта в разполагането или в смисъла на някои думи може да предизвика една или друга емоция.

Задачата е подходяща за ученици от различни възрасти. Ако учителят я предлага на едни и същи ученици през определен интервал от време (например две или три години), той може да проследи промените в нивото на емоционалната им интелигентност²¹.

Базата, на която се гради емоционалната интелигентност, е отворената комуникация с детето. Това предполага учителят да е готов: да споделя и свой опит, да се интересува от чувствата и емоциите на детето, да зачита желанията му, да го възприема като нещо уникално. За учителя по български език и литература е особено важно да не забравя, че и рецепцията на текст, и създаването му протичат по строго индивидуален начин, т.е. не може и не трябва

²¹ В книгата на Лорънс Шапиро (Шапиро 1999) са предложени различни игри, техники, тестове, съвети, чрез които децата се учат да работят по групи, да говорят и слушат ефективно, да се доказват, да бъдат съпричастни към другите, да разрешават проблеми, да се смеят над себе си, да се противопоставят на грубияни, да мотивират себе си в трудни моменти.

да очакваме всички ученици да са възприели текста по един и същи начин или да се опитаме да ги напъхаме в матрица как да напишат есето си например. По-скоро е важно да стимулираме ума, въображението, емоциите им; да им помагаме, разширявайки словния им запас и обогатявайки синонимията на различни равнища; да приемаме и необичайните, нестандартните им решения, когато структурират текста си или изпълват съдържанието му.

- провокации към въображението

Въображението се свързва със способността за изграждане на представи. Според концепциите на някои психолози между възприятието и абстрактното мислене съществува опосредстван от представи преход. Много често въображението е противопоставяно на реалността. Продуктите на въображението обаче винаги са в някаква степен субективно отражение на минала, настояща или бъдеща реалност. Тези продукти се отличават с необичайни (според статистическата норма) „семантични отношения между признаци на ситуации или фиксирани в паметта дадености като обекти, събития или операции“ (Речник 1989: 69). Именно създадените по този начин връзки може да се окажат функционални за реализиране на дадени цели и на набеязани до този момент взаимовръзки. В този смисъл въображението допринася за творчески решения. Въображението е това, което помага на хората да намират решение в сложни ситуации, да предлагат нестандартни ходове и да погледнат на нещата от една по-различна гледна точка. Именно благодарение на въображението в науката са извършени такива революционни открития като периодическата система на елементите на Менделеев и теорията на относителността от Айнщайн.

Развитието на въображението на децата е тясно свързано с развитието на речта и на абстрактното им мислене. Важно е и усъвършенстването на способностите за сензорно възприятие (зрение, слух, мирис), защото образите се създават както от обобщени представи, така и от сетивния опит. Както вече посочихме, въображението е способността за създаване на представи, на образи и на идеи на основата на вече съществуващ опит, като човешката дейност винаги има повече или по-малко творчески характер. Развитието на въображението се осъществява под влияние на житейския опит, който съхранява натрупания запас от идеи като материал за създаване на нови образи. Развитието на този процес е тясно свързано с личността на човека, с неговото възпитание, с други умствени процеси и със степента на тяхното развитие (мислене, памет, воля). Много е трудно да се определят възрастовите граници, които характеризират динамиката в развитието на въображението.

Най-активно е въображението в ранна детска възраст, но за да се запази тази активност, трябва да се търсят средства и дейности за стимулиране на въображението – моделиране, творчество, игра, укрепване на паметта, занимания с рисуване, слушане на музика.

С такъв характер са и следващите идеи:

А. На учениците се поставя задача да запишат три свои желания. След това работят по въпросите:

Кое от тях е най-голямото? Защо?

От кого ще поискате да сбъдне това желание? Защо точно от него?

Как ще поискате, за да се случи сбъдването? Запишете текста си.

Кога ще поискате? Защо?

Б. Пред себе си имате един непълен текст. Допълнете го, като дадете воля на въображението си или отразите реалността (по избор).

*Пиша тези редове(Кога – сезон, време от денонощието). Ча-
сът е Докато пиша, си мисля за Чух Вдигнах глава
и видях Почувствах/ почувствах се*

Въображението на учениците може да бъде провокирано и чрез задачи, търсещи връзка между езика на човека и „езика“ на различните изкуства.

- провокации към асоциациите

Асоциациите също са свързани с въображението. Те представляват съединяване на елементи от съзнанието – възприятия, представи, понятия, при което появата на един от тези елементи предизвиква възпроизвеждане на свързаните с него възприятия, представи, понятия. Най-често асоциациите се появяват 1) по сходство; 2) по противоположност; 3) според едновременност или последователност във времето.

Способността да се правят асоциации, е важна, защото така се подпомагат ученето и паметта, стимулира се творчеството, раждат се идеи. Освен това обикновено игрите с асоциации носят забавление и много емоции за участниците.

Няколко идеи за работа в тази посока:

А. Опишете най-красивата/ най-загадъчната/ най-грозната сграда във вашия квартал/ населено място. Обяснете защо я определяте като такава. С какво я свързвате? На какво животно я оприличавате? Какво бихте променили в нея, ако трябва да живеете там? Нарисувайте я/ снимайте я и добавете изображението към текста си.

Б. Изберете един предмет от вашия дом и довършете изреченията:

Пред очите ми е

Прилича ми на

Когато го гледам, се сеещам за

Допра ли се до него, усещам

Избрах този предмет, защото

В този случай може да се постави и допълнителна задача:

Нарисувайте предмета както бихте искали да изглежда.

В края на тази статия ще направим следното *обобщение*:

Езикът има важни функционални характеристики, породени от възможността да изпълнява различни функции. На първо място, разбира се, е комуникативната функция, тъй като езикът е универсално средство за общуване – той осигурява достатъчно материал и възможности за изразяване на смисли. На второ място, езикът е главно средство за обективизация на мисловно съдържание. Той има функция да генерира, да транслира и да съхранява информация. Затова изпълнява важна роля в познавателната дейност на човека, осигурявайки, от една страна, връзката между индивидуалното и колективното познание, а от друга, самият той представлява мощен инструмент за създаване на ново знание. Да владееш езика, означава не само да познаваш средствата на езика и да умееш да ги употребяваш, но и да усвояваш обозначените чрез езика (като знак) знания за света. Това би позволило да се реализира още една функционална характеристика на езика – възможността да моделира света. Владеейки езика, индивидът може да моделира света. Езикът дава възможност на човека да построява множество реалности, опирайки се на асоциациите, мисълта и интерпретациите си.

Стана ясно, че изучаването на български език като първи език има значение за осмисляне на същността, функциите и значението на езика за обществото; за запознаване с изразните му възможности и овладяване на колкото може по-голяма част от ресурсите му; за усвояване на ценностна система посредством анализ на различни страни на българската култура (а и на културата изобщо); за осмислянето на проблеми, актуални за съвременната социокултурна действителност (например нравствени добродетели, свързани със спазването на езикови, поведенчески, морални, религиозни норми; с върхови прояви на българския народностен дух и на човешкия дух изобщо и т.н.). Така у учениците се формират възгледи и убеждения за света, за отношението на личността към него, за обусловената от тези възгледи жизнена позиция – в сферата на познанието (епистемологични аспекти), на емоционалното отношение (личностни аспекти) и на практическите действия (социални аспекти).

Така, чрез осъществяване на лингвокултурологичните цели на обучението по български език, се придобиват: (1) социални компетенции, свързани с институциите; (2) цивилизационни компетенции (по отношение на артефактите) и (3) ментални компетенции, отнасящи се до знаковите системи.

ЛИТЕРАТУРА// BIBLIOGRAPHY

Андреева 2008: *Андреева, И.* Об истории развития понятия „эмоциональный интеллект“. – Вопросы психологии, 2008, № 5, с. 84–93. [**Andreeva 2008:** *Andreeva, I.* Ob istorii ponyatiya emotsionalnii intelekt. – Voprosiy psihologii, 2008, № 5, с. 84–93.]

Гизгинджиев 2018: *Гизгинджиев, Р.* Повече от любов. София. 2018. [**Gizgindzhiev 2018:** *Gizgindzhiev, R.* Poveche ot luybov. Sofia.]

Димчев 2013: *Димчев, К.* Понятието за култура в съвременната методика на обучението по български език. – Български език и литература, № 4. [**Dimchev 2013:** *Dimchev, K.* Ponyatiето za kultura v savremennata metodika na obuchenieto po balgarski ezik. – Balgarski ezik i literatura № 4.]

Нойес 2011: *Нойес, Р.* Изкуството да ръководиш себе си. Овладей емоционалната си интелигентност. София: Персей. [**Noies 2011:** *Noies, R.* Izkustvoto da rakovodish sebe si. Ovladei emotsionalnata si inteligentnost. Sofia: Persei.]

Падешка 2014: *Падешка, М.* Наративът в образователния процес по български език. София: Булвест 2000. [**Padeshka 2014:** *Padeshka, M.* Narativat v obrazovatelniya protses po balgarski ezik. Sofia: Bulvest 2000.]

Падешка 2018: *Падешка, М.* Ключовата компетентност „Общуване на роден (български) език“ в парадигмата на ключовите компетентности. – Български език и литература, №3, 309–324. [**Padeshka 2018:** *Padeshka, M.* Klyuchovata kompetentnost „Obshtuvane na roden (balgarski) ezik“ v paradigmata na klyuchovite kompetentnosti. – Balgarski ezik i literatura, №3, 309–324.]

Петров 2009: *Петров, А.* Ключовата компетентност „Общуване на роден език“ и обучението по български език. – В: Отклонението като норма. Юбилеен сборник в чест на проф. Р. Йовева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. [**Petrov 2009:** *Petrov, A.* Klyuchovata kompetentnost „Obshtuvane na roden ezik“ i obuchenieto po balgarski ezik. – V: Otklonenieto kato norma. Yubileen sbornik v chest na R. Ioveva. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.]

Радкова 2009: *Радкова, А.* Културни стереотипи в задаването на теми за съчинения. – В: Отклонението като норма. Юбилеен сборник в чест на проф. Р. Йовева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. [**Radkova 2009:** *Radkova, A.* Kulturni stereotipi v zadavaneto na temi za sachenia. – V: Otklonenieto kato norma. Yubileen sbornik v chest na R. Ioveva. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.]

Шапиро 1999: *Шапиро, Л.* Как да възпитаваме дете с висок емоционален коефициент. София: Жар – Жанет Аргирова. [**Shapiro 1999:** *Shapiro, L.* Kak da vazpitavame dete s visok emotsionalen koefitsient. Sofiya: Zhar – Zhanet Argirova.]